

**ΠΑΜΕ ΠΛΑΤΕΙΑ; ΟΙ ΕΠΙΜΟΡΦΩΤΕΣ ΣΥΝΑΝΤΙΟΥΝΤΑΙ
ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ.
ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΛΙΣΤΑΣ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΜΙΑΣ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ**

Γιακουμάτου Τερέζα
Φιλολόγος, Επιμορφώτρια ΤΠΕ,
Ομάδα Ανάπτυξης Εκπαιδευτικής Πύλης ΥΠΕΠΘ
tgiaikoum@sch.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στην εργασία αυτή προσπαθούμε να αναλύσουμε μερικές από τις αλληλεπιδράσεις των μελών μιας ομάδας σε ηλεκτρονικό περιβάλλον. Η κοινότητα των επιμορφωτών, διασκορπισμένη σε απομακρυσμένα σημεία της Ελλάδας, επικοινωνεί εδώ και τρία χρόνια μέσω μιας ηλεκτρονικής λίστας αλληλογραφίας. Παρουσιάζονται τα πρώτα ευρήματα της στατιστικής επεξεργασίας των μηνυμάτων, καθώς και των συνεντεύξεων επιμορφωτών που πραγματοποιήθηκαν. Η επικοινωνία μέσω υπολογιστή δημιουργεί ένα περιβάλλον στο οποίο μπορούν να αναπτυχθούν πολλές διαπροσωπικές σχέσεις, συχνά με εκτροπές υψηλής έντασης. Μάλιστα στο χώρο αυτό έχουν ιδιαίτερη σημασία θέματα σχετικά με τις διαφορές συμπεριφοράς των δύο φύλων. Εξετάζονται τα χαρακτηριστικά επικοινωνίας μέσω Η/Υ, τα αίτια συγκρότησης κοινότητων, και οι παρατηρήσεις από τα στατιστικά δεδομένα της λίστας των επιμορφωτών.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Λίστα αλληλογραφίας, επιμόρφωση, ηλεκτρονικά περιβάλλοντα επικοινωνίας, εικονικές κοινότητες, επικοινωνία μέσω Η/Υ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ – ΟΡΙΣΜΟΙ

Εάν το διαδίκτυο είναι το παγκόσμιο χωριό τότε κάπου εκεί θα πρέπει να υπάρχει και ένα σημείο συνάντησης, μία πλατεία. Υπάρχει αλγόριθμος για να δημιουργήσεις μία κοινότητα; Πώς μπορεί κανείς να μετατρέψει μία ομάδα ετερόκλητων ατόμων σε κοινότητα μάθησης και αλληλοϋποστήριξης;

Υπάρχουν αρκετοί ενθουσιώδεις υποστηρικτές του μετασχηματισμού της επικοινωνίας μέσω των ηλεκτρονικών περιβαλλόντων. Γενικότερα, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι η ιστορία της τεχνολογίας έχει να επιδείξει αρκετά απογοητευτικά παραδείγματα δυνητικών και αναμενόμενων 'επαναστάσεων', οι οποίες όμως δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ. Στην πλειοψηφία αυτών των περιπτώσεων, η έμφαση στα μέσα επισκίασε τον πραγματικό σκοπό.

Στο λήμμα κοινότητα, το λεξικό αναφέρεται σε ένωση ατόμων που μοιράζονται κοινά ενδιαφέροντα και επιδιώξεις. Ακόμη, η κοινότητα προσδιορίζεται ως ομάδα ανθρώπων με κοινωνική αλληλεπίδραση εντός συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής. Τα τελευταία σαράντα χρόνια εμφανίστηκε ο όρος εικονική κοινότητα, που περιγράφει την κοινωνική ομάδα που συστήνεται μέσα από τη συνεύρεση και αλληλεπίδραση ανάμεσα σε ανθρώπους που επικοινωνούν μέσω του διαδικτύου (Kowch, 1997).

Αρκεί άραγε αυτός ο ορισμός; Σίγουρα όμως δύο χαρακτηριστικά είναι εκ των ων ουκ άνευ: κοινός στόχος και αλληλεπίδραση μεταξύ των μελών. Για τον ερευνητή Rheingold, ο οποίος έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με το ζήτημα, εικονικές κοινότητες είναι κοινωνικές συγκεντρώσεις, οι οποίες προκύπτουν από τη συναναστροφή στο δίκτυο, όταν επαρκής αριθμός ατόμων συνεχίζει και αναπαράγει τη μεταξύ του αλληλεπίδραση (συνομιλία σε πραγματικό χρόνο, ανταλλαγή μηνυμάτων e-mail, ασύγχρονη συνομιλία, newsgroups) για αρκετό χρονικό διάστημα, με επαρκή συναισθηματική συμμετοχή των μελών της κοινότητας, ώστε να σχηματιστούν ιστοί ανθρώπινων σχέσεων (Rheingold, 1993).

Η έννοια των κοινοτήτων μάθησης έχει εφαρμογή και στον εκπαιδευτικό χώρο (Scardamalia and Breiter 1996). Στοχεύει στην υποστήριξη των μελών για την απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων που μπορούν να είναι άμεσα αξιοποιήσιμες στον εργασιακό τους χώρο (Hiltz, & Wellman, 1997). Η χρήση των κοινοτήτων μάθησης, θεωρείται από αρκετούς θεωρητικούς του χώρου της διδακτικής και της παιδαγωγικής επιστήμης ως ένα εξαιρετικά ισχυρό παιδαγωγικό εργαλείο για την απόκτηση εφαρμόσιμων γνώσεων και δεξιοτήτων, καθώς συνδυάζει τις σύγχρονες θεωρίες της συνεργατικής μάθησης και της ενεργητικής μαθητείας.

Παράλληλα, η επιστημονική κοινότητα έχει ασχοληθεί επισταμένως με το θέμα. Όμως οι νέες μαθησιακές κοινότητες (communities of learners), επαγγελματικές, ή επιστημονικές, που αναδύονται μέσα από την ευρεία διάδοση της πληροφορίας, αλλά και τη δυνατότητα επικοινωνίας και συνεργασίας μέσω διαδικτύου (McCalla 2000) δεν έχουν αναλυθεί και μελετηθεί σε βάθος, και ως εκ τούτου παραμένουν terra incognita.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να μελετήσει τις αλληλεπιδράσεις των μελών μιας ομάδας σε ηλεκτρονικό περιβάλλον. Η κοινότητα των επιμορφωτών, διασκορπισμένη σε απομακρυσμένα σημεία της Ελλάδας, επικοινωνεί εδώ και τρία χρόνια μέσω μιας ηλεκτρονικής λίστας αλληλογραφίας. Η συγκεκριμένη ταχυδρομική λίστα δημιουργήθηκε, ώστε οι επαγγελματίες αυτοί, απομακρυσμένοι χωρικά και χρονικά, να μπορούν να έρχονται σε επαφή και να ανταλλάσσουν πληροφορίες, ιδέες και γνώμες. Ακόμη μέσα από αυτή τη δραστηριότητα μπορούν να επεκτείνουν τις γνώσεις και τις δεξιότητές τους. Πολλά από τα μέλη της δεν έχουν συναντηθεί ποτέ σε φυσικό χώρο. Η ομάδα διευρύνθηκε στο πέραςμα του χρόνου, καθώς ολοένα και περισσότεροι επιμορφωτές ολοκλήρωναν την εκπαίδευσή τους και εντάσσονταν στη λίστα αποδεκτών.

Τα μέλη των κοινοτήτων μάθησης ενθαρρύνονται να συμμετέχουν ενεργά, προσφέροντας συχνά δικό τους υλικό. Ένα κίνητρο για τις συνεισφορές τους είναι να δουν πώς και πόσα άλλα μέλη θα κεντριστούν από το απεσταλμένο υλικό, ώστε να απαντήσουν με ένα σχόλιο ή μια ερώτηση (Gallegher et al. 1998).

Στις κοινότητες μάθησης, αν και οι απαντήσεις πολλές φορές φθάνουν καθυστερημένες, είναι σημαντικό ότι είναι κατασκευασμένες από άλλα ανθρώπινα όντα (και δεν παράγονται αυτόματα από μία μηχανή). Ακόμη μπορεί να είναι αγενείς ή επικριτικές, και όχι απλά ουδέτερες ή γεμάτες κολακευτικά σχόλια. Άλλωστε, οι παιδαγωγοί υποστηρίζουν ότι για να μάθει κανείς, είναι απαραίτητο να δέχεται 'εποικοδομητική κριτική', εκτός από επαίνους, να μάθει να αντιπαραθέτει την άποψή του επιχειρηματολογώντας εκτός από το να συμφωνεί.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΜΕΣΩ Η/Υ

Οι άνθρωποι που επικοινωνούν, μέσω υπολογιστών, σε ένα περιβάλλον βασισμένο στο γραπτό κείμενο δεν μπορούν να δουν, να ακούσουν και να αισθανθούν τη φυσική παρουσία των ανθρώπων με τους οποίους επικοινωνούν. Αυτή η απουσία της φυσικής ρυθμιστικής ανατροφοδότησης στην επικοινωνία (που επιτυγχάνεται με χειρονομίες, νεύματα, τόνους φωνής κλπ.) μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα παρανοήσεων. Σίγουρα αποτελεί μια εμπειρία ολοκληρωτικά διαφορετική από τις αλληλεπιδράσεις της «φυσικής» (δηλαδή πρόσωπο με πρόσωπο) επικοινωνίας. Υπάρχουν μελετητές (Culnan & Markus, 1987, Walther & Burgoon, 1992) που υποστηρίζουν ότι, στις επικοινωνίες μέσω υπολογιστών, ελαττώνεται ο προσωπικός χαρακτήρας της επικοινωνίας, αποστερείται η "κοινωνική παρουσία" από αυτές τις επικοινωνίες και μπορεί να αναπτυχθεί μόνο ένας πολύ μικρός βαθμός κοινωνικών ευαισθησιών και σχέσεων. Στο διαδίκτυο κανείς δεν αναλαμβάνει την ευθύνη έστω για την ακρίβεια των πληροφοριών. Ενδιαφέρει περισσότερο να διαβιβαστεί ταχύτατα το νέο σε πολλούς χρήστες. Παραφράζοντας τον Kirkegaard θα λέγαμε ότι «είναι φοβερό το ότι κάποιος που δεν είναι κανένας μπορεί να βάλει σε κυκλοφορία οποιαδήποτε πλάνη χωρίς καν σκέψη για ευθύνες με τη βοήθεια αυτού του φρικτού, δυσανάλογα ισχυρού μέσου επικοινωνίας».

Στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής διαδικασίας, η αποδοτική καταγραφή και μετάδοση μιας εργασιακής πρακτικής και των γνώσεων και των δεξιοτήτων που εμπεριέχει, μπορεί να είναι σημαντική. Εξίσου όμως κρίσιμη, αν όχι περισσότερο, είναι η δυνατότητα συζήτησης, στοχαστικής επεξεργασίας και κριτικής της μεταδιδόμενης πρακτικής (Hammond 1997). Μόνο έτσι επιτυγχάνεται ο στόχος της ενεργητικής συμμετοχής των μελών και της συνεργατικής μάθησης.

ΑΙΤΙΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ

Οι ταχυδρομικές λίστες παρέχουν (θεωρητικά) ευκαιρίες για επαγγελματική ανάπτυξη, καθώς αυξάνεται αποτελεσματικά ο αριθμός ατόμων με κοινές φιλοδοξίες που συναντώνται και ενθύνουν τις προσπάθειές τους για την επίτευξη κοινών στόχων. Στα συστήματα επικοινωνιών μέσω υπολογιστών μπορούν να αναπτυχθούν διάφορες κοινωνικοψυχολογικές σχέσεις. Είναι πολύ συχνό το φαινόμενο σε κλειστές, και με μεγάλη χρονικά παρουσία, κοινότητες στο δίκτυο, να έχουν αναπτυχθεί συναισθηματικές σχέσεις μεταξύ των μελών τους, φιλίες ακόμη και ερωτικές σχέσεις (Rheingold, 1993). Υπάρχουν και φανατικοί αποστολείς μηνυμάτων. Ο H. Rheingold τείνει να ερμηνεύσει το φαινόμενο προσεγγίζοντας το από την κοινωνιολογική του πλευρά. Αποδίδει την τάση μερικών να βομβαρδίζουν τις λίστες με μηνύματα ή να τις παρακολουθούν επισταμένως στη μεγάλη ανάγκη του σημερινού ανθρώπου για επικοινωνία και επαφή, καθώς ολοένα και περισσότεροι δημόσιοι χώροι άτυπης επικοινωνίας, εξαφανίζονται. Η αποξένωση, ιδιαίτερα στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις, δείχνει να βρίσκει διέξοδο σε νέες μορφές επικοινωνίας (Harnon, 1998). Ο συγγραφέας θεωρεί βασική προϋπόθεση για τη δόμηση μιας δικτυακής κοινότητας, τη σχηματοποίηση της κοινότητας στο μυαλό των μελών της. Θεωρεί ακόμα πως οι κοινότητες-όπως και τα έθνη- είναι σε μεγάλο βαθμό φαντασιακές: μια δεδομένη κοινότητα υπάρχει μετά από μια κοινή παραδοχή των μελών της ότι υπάρχει. Πρέπει πρώτα να υπάρχει στη συνείδηση των μελών της, για να υπάρξει και η ίδια. Για να

σχηματιστεί η συνοχή και συγκρότηση της ομάδας των ατόμων, είναι απαραίτητο τα μέλη να αντιλαμβάνονται τα νοήματα με όμοιο ή τουλάχιστον παρόμοιο τρόπο.

Προεκτείνοντας το σκεπτικό αυτό, θα λέγαμε πως ακόμα πιο θεμελιώδες για την ύπαρξη μιας κοινότητας στο δίκτυο, είναι τα μέλη της να θεωρούν πως ανήκουν σε αυτή (πρώτα στον υλικό κόσμο και μετά στον εικονικό), δηλαδή να αποδίδουν στον εαυτό τους συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που τους διαφοροποιούν (Lemke, 1994). Η αναγκαιότητα των διαφόρων τύπων ομάδων να οργανωθούν, να διευρυνθούν και να ανανεωθούν, καθώς και η εξέλιξη της τεχνολογίας μαζί με τις ισχυρές επικοινωνιακές δυνατότητες που προσφέρει, είναι η αιτία συγκρότησης εικονικών κοινοτήτων.

Οι επαγγελματικές και οι διαπροσωπικές σχέσεις συνάπτονται και αναπτύσσονται δυναμικά μέσα στα όρια μιας ηλεκτρονικής κοινής συζήτησης. Συνάδελφοι από διαφορετικά μέρη της Ελλάδας μπορούν να συνεργαστούν μεταξύ τους. Οι νέες τεχνολογίες (υπολογιστές, δίκτυα) με τη δυνατότητα υπερτοπικής και μεγάλου εύρους επικοινωνίας που προσφέρουν, είναι δυνατό να οδηγήσουν σε μετασχηματισμό της οργάνωσης μιας ανθρώπινης κοινότητας, καθώς και των εντός αυτής σχέσεων και των σχέσεων της με άλλες κοινότητες (Haythornthwaite, 1998). Η τεχνολογία χρησιμοποιείται για να δημιουργήσει ένα χώρο, μία εικονική πλατεία. Στην πραγματικότητα καμία μεταφορά δεν μπορεί να αποδώσει την πολυπλοκότητα του κυβερνοχώρου. Το διαδίκτυο είναι ταυτόχρονα «τόπος συνάντησης» αλλά και εργαλείο. Ένας χώρος συζήτησης και προβληματισμού, όπου κατατίθενται και διαμορφώνονται απόψεις και γνώμες από μεμονωμένους συμμετέχοντες, οι οποίοι λόγω της διασποράς τους στο χώρο δεν είναι πάντα εύκολα σε θέση να συμμετάσχουν στην οργάνωση κοινών δραστηριοτήτων. Κάθε επιμορφωτής έχει το δικό του προφίλ, με τις ιδιαίτερες ανάγκες του και παρουσιάζει μία συμπεριφορά σε σχέση με τα ηλεκτρονικά περιβάλλοντα επικοινωνίας. Υπάρχουν επιμορφωτές που δεν έχουν μιλήσει ποτέ στη λίστα, ενώ άλλοι την απασχολούν τουλάχιστον σε εβδομαδιαία βάση. Στην επικοινωνία αυτή αντικατοπτρίζονται τα εγγενή επικοινωνιακά χαρακτηριστικά των συνομιλητών. Ο εριστικός ή ο είρων δύσκολα θα κρυφτούν σε ένα ηλεκτρονικό περιβάλλον. Δεν είναι σπάνιο φαινόμενο στη λίστα των επιμορφωτών να εμφανίζονται εμπρηστικά μηνύματα με εκφραστικά ολισθήματα που ανταποκρίνονται στο βάθος των σκέψεων του αποστολέα τους. Ανήκει ίσως στη μοίρα της «εικονικής πλατείας» να χρησιμοποιείται για την προβολή φιλόδοξων ατόμων που αρέσκονται σε διανοητικά κονταροχτυπήματα. Από εκεί και πέρα, η ομάδα είναι υπεύθυνη να διαφυλάξει τις δημοκρατικές λειτουργίες, ώστε η λίστα να μην καταντήσει όχημα που εξυπηρετεί και αναδεικνύει τη ματαιοδοξία των λίγων.

ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Για τη συλλογή των στοιχείων της έρευνάς μας χρησιμοποιήθηκαν συνεντεύξεις επιμορφωτών, ερωτηματολόγια καθώς και καθημερινή καταγραφή των χαρακτηριστικών των μηνυμάτων.

Τα δεδομένα που καταγράφηκαν είναι ο αριθμός των συνδρομητών σε κάθε λίστα, το φύλο τους, η ειδικότητά τους, ο βαθμός ενεργητικής συμμετοχής τους, η εξοικείωσή τους με τα ηλεκτρονικά περιβάλλοντα, το σύνολο των μηνυμάτων τη χρονική περίοδο της ανάλυσης, αλλά και η συχνότητά τους. Η λίστα ανήκει στην κατηγορία των «ήσυχων» αφού τα μηνύματα ανά ημέρα σπανίως υπερβαίνουν τα τρία.

Παρατηρήθηκε ακόμη ότι το Σάββατο είναι μία νεκρή ημέρα αφού ο αριθμός των μηνυμάτων πέφτει κάθετα. Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα στοιχεία είναι το ποσοστό των μηνυμάτων που γράφτηκαν ως απάντηση σε κάποιο άλλο. Στην ορολογία της λίστας ονομάζονται «νήματα» threads και είναι ενδεικτικά του βαθμού επικοινωνίας των συνδρομητών μεταξύ τους. Διαπιστώνουμε έτσι, αν υπάρχει επικοινωνιακή δραστηριότητα ή αδράνεια σε μία λίστα. Σύμφωνα με τα πρώτα συμπεράσματα της μελέτης, στη συγκεκριμένη λίστα οι περισσότεροι αποδέκτες της κρατούν μία παθητική στάση. Περισσότερο δηλαδή διαβάζουν παρά γράφουν. Στις προσωπικές συνεντεύξεις ένας ικανός αριθμός επιμορφωτών το 32% των ερωτηθέντων, παραδέχεται ότι ο λόγος που απέχει είναι γιατί φοβάται τη δημόσια έκθεση των προσωπικών του απόψεων. Η δημιουργία ενός φιλικού και δημοκρατικού περιβάλλοντος αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την αύξηση της ενεργητικής συμμετοχής των μελών. Στην κίνηση των μηνυμάτων μιας λίστας αλληλογραφίας καθρεφτίζεται η συλλογική συμπεριφορά των ανθρώπων που συμμετέχουν σ' αυτήν. (Nagel, 1996). Όπως προκύπτει από την ανάλυση του πλήθους των μηνυμάτων, οι αποδέκτες της λίστας που δεν είναι επιμορφωτές (εκπαιδευτές επιμορφωτών ή στελέχη του ΥΠΕΠΘ) απέχουν από τις συζητήσεις είτε εμπλέκονται μόνον όταν νιώθουν ότι διακυβεύονται θέματα που τους αφορούν με εμπράγματο και άμεσο τρόπο. Σίγουρα υπάρχουν πολλών ειδών κοινότητες. Αν μιλήσουμε για εσωτερική συνοχή τότε συνεπάγεται ότι τα μέλη της κοινότητας έχουν θέσει την ατομικότητά τους σε δεύτερη μοίρα. Οι περισσότεροι αποδέκτες της λίστας παραδέχονται ότι αυτό δεν συμβαίνει, αλλά ότι υπάρχουν δύο ομάδες, μία εσωτερική ομάδα (οι επιμορφωτές) και οι παρατηρητές (στελέχη της εκπαίδευσης & πανεπιστημιακοί).

Η ΛΙΣΤΑ ΤΩΝ ΕΠΙΜΟΡΦΩΤΩΝ - ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι "λίστες συζητήσεων" διακρίνονται σε "ελεγχόμενες" (moderated) και σε "μη ελεγχόμενες" (unmoderated). Στις ελεγχόμενες λίστες ορισμένα μηνύματα που φτάνουν λογοκρίνονται από κάποιους και δεν δημοσιεύονται· επίσης δεν μπορεί να γίνει μέλος οποιοσδήποτε. Η λίστα των επιμορφωτών (epimorfosi_info@sch.gr) ξεκίνησε να λειτουργεί ήδη από την πρώτη επιμορφωτική περίοδο, το έτος 1999, και είναι ανοικτή υπό την έννοια της έλλειψης λογοκρισίας (unmoderated) αλλά ο αριθμός των μελών της καθορίζεται από την αρμόδια διεύθυνση του ΥΠΕΠΘ. Προγενέστερα, κατά τη διάρκεια των ετών 1996-99 λειτουργούσαν οι λίστες των επιμορφωτών στο πλαίσιο του πιλοτικού προγράμματος ΟΔΥΣΣΕΑΣ (πιλοτικό πρόγραμμα της ενέργειας ΟΔΥΣΣΕΙΑ με το οποίο επιχειρήθηκε η διασύνδεση, μέσω ενός δικτύου, των Γυμνασίων της Ξάνθης, των νήσων του Αιγαίου και της Αχαΐας). Η συγκεκριμένη λίστα των επιμορφωτών περιλάμβανε τους πρώτους δεκαπέντε επιμορφωτές, τους διδάσκοντες του προγράμματος Ε42 του Πανεπιστημίου Αθηνών καθώς και διάφορους εκπροσώπους των φορέων που συμμετείχαν στο έργο, δηλαδή του ΥΠΕΠΘ, του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και του ΕΑΙΤΥ. Η ιδιαιτερότητα της επικοινωνίας κατά την πρώτη χρονιά δραστηριοποίησης των επιμορφωτών του Ε42 εντοπίζεται στο γεγονός ότι όλοι είχαν συναντηθεί σε φυσικό χώρο, αφού είχαν επιμορφωθεί την ίδια περίοδο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Την επόμενη χρονιά (2000-2001) προστέθηκαν 60 νέοι απόφοιτοι των τμημάτων Ε42 της Θεσσαλονίκης (Αριστοτελείου και Πανεπιστημίου Μακεδονίας), ενώ τη χρονιά 2001-2002 προστέθηκαν οι τελευταίοι 30

επιμορφωτές. Στη συγκεκριμένη λίστα διακινήθηκαν ως τις 14/2/2003 1628 μηνύματα, εκ των οποίων τα 1215 αποτελούν νήματα (threads). Τη συγκεκριμένη χρονιά δημιουργήθηκε μία νέα λίστα (epim0102@sch.gr), η οποία περιέλαβε τους ενεργούς επιμορφωτές, ενώ παράλληλα συνεχίστηκε η λειτουργία της προηγούμενης, με σαφώς φθίνουσα συχνότητα μηνυμάτων. Η λίστα πλέον είχε μέλη, τα οποία δεν είχαν συναντηθεί ποτέ σε φυσικό χώρο και επικοινωνούσαν μέσω της συγκεκριμένης οδού. Στη συγκεκριμένη λίστα που ξεκίνησε τη λειτουργία της στις 11/10/2001 διακινήθηκαν 904 μηνύματα έως την 14/2/2003, εκ των οποίων τα 606 σχηματίζουν νήματα.

Τα τεχνολογικά εργαλεία είναι διαθέσιμα. Το ζητούμενο είναι κατά πόσον η συγκεκριμένη λίστα έφερε τους ανθρώπους πιο κοντά. Η λίστα των επιμορφωτών δημιουργήθηκε για να διευκολύνει την επικοινωνία αυτής της κοινότητας. Πολλές φορές ο επιμορφωτής απευθύνεται στη λίστα, τόσο γιατί έχει βασικές απορίες για το εκπαιδευτικό υλικό, όσο και γιατί έχει ανάγκη να επιβεβαιώσει τη μοναχική του πορεία. Στην περίπτωση αυτή η συμβουλευτική υποστήριξη μετακινείται από το γνωστικό πεδίο στο συναισθηματικό.

Αντίθετα από την προβαλλόμενη άποψη, ότι το δίκτυο φέρνει τους ανθρώπους κοντά και μηδενίζει τις αποστάσεις, μία προσεκτική ανάλυση θα έδειχνε ότι, στην πραγματικότητα, φαίνεται πως υπάρχουν ισχυρές τάσεις οι συμμετέχοντες να διαχωρίζονται ο ένας από τον άλλο (Kollock P. Smith M. 1996), εξειδικεύοντας τις επικοινωνιακές τους συνήθειες σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Έτσι, κάτι που διαπιστώνεται και από τις προσωπικές συνεντεύξεις, είναι ότι οι επιμορφωτές σαφώς προτιμούν να επικοινωνούν με ιδιωτικά μηνύματα με όσους έχουν γνωριστεί σε φυσικό χώρο (Baker, 2000). Οι «συμμαθητές» των διαφορετικών τμημάτων μετεκπαίδευσης συχνά συνεργάζονται σε ανάπτυξη κοινών προγραμμάτων αλλά αποφεύγουν τη δημόσια έκθεση στη λίστα.

Στα ερωτηματολόγια που μοιράστηκαν στους επιμορφωτές μόνο ένα μικρό ποσοστό, της τάξης του 2%, παραδέχτηκε ότι γνωρίστηκε μέσω της λίστας και ανέπτυξε φιλικές σχέσεις, πριν συναντηθεί σε φυσικό χώρο. Πολλοί περισσότεροι όμως, το 67%, συμφωνούν ότι η διεύρυνση του φιλικού τους περιβάλλοντος είναι ένα από τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα στην επικοινωνία μέσω των ηλεκτρονικών περιβαλλόντων επικοινωνίας. Η Επικοινωνία Μέσω Υπολογιστή είναι ένας τρόπος να γνωρίζεις ανθρώπους, ανεξάρτητα από το αν αισθάνεσαι την ανάγκη να συνυπάρχεις μαζί τους σε ένα επίπεδο κοινότητας. Ο τρόπος με τον οποίο συναντάς ανθρώπους στον κυβερνοχώρο διαφέρει αρκετά από μία τυπική συγκέντρωση σε ένα φιλικό σπίτι, όπου συνηθίζεται πρώτα να μας συστήνουν ανθρώπους και μετά να τους γνωρίζουμε. Ωστόσο, στις εικονικές κοινότητες, μπορεί κάποιος πρώτα να γνωρίσει ανθρώπους και μετά να αποφασίσει να τους συναντήσει (Parks and Floyd 1996). Είναι ένας τρόπος τόσο για να έρθεις σε επαφή όσο και για να διατηρήσεις μια απόσταση από τους άλλους. Πολλές φορές τα στελέχη της εκπαίδευσης κατέφευγαν στη φράση “στείλε μου ένα mail”, σε περιπτώσεις που ήθελαν να αποφύγουν μία δέσμευση, με αποτέλεσμα η φράση να αποκτήσει ειρωνική συνυποδήλωση ανάμεσα στους επιμορφωτές.

Η λίστα αλληλογραφίας μετουσιώνεται σε συλλογική κεντρική πλατεία. Καλύπτει προσωπικές (επικοινωνία, προβολή), κοινωνικές (ανάγκη του ανήκειν) και

επαγγελματικές ανάγκες (διακίνηση και ανταλλαγή υλικού, επίλυση αποριών). Η κοινότητα απαιτεί συμμόρφωση με τους κανόνες της. Οι κανόνες, στην πλειονότητά τους, είναι άγραφοι, αλλά η ομάδα θα τους επιβάλει με την αυστηρότητα του γραπτού νόμου (Maltz, 1996). Πολύ εύκολα προσδιορίζονται οι απαγορευμένες συμπεριφορές. Ποιος μπορεί να θεωρηθεί ενοχλητικός; Το 73% φωτογραφίζει τους αποστολείς άσχετων μηνυμάτων που γεμίζουν τις ηλεκτρονικές τους θυρίδες με mb πληροφοριακών απορριμμάτων. Το 21% ενοχλούνται από τα αιτήματα αποδεικτικών επίδοσης της αλληλογραφίας. Στα τρία χρόνια της λειτουργίας της λίστας υπήρξαν τέτοια μεμονωμένα συμβάντα και αντιμετωπίστηκαν, καθώς η ομάδα επιβλήθηκε στον παραβάτη. Το κύρος που προσφέρει η έννοια του ανήκειν στην ομάδα μπορεί όμως να λειτουργήσει περιοριστικά. Το άτομο μπορεί να τυποποιηθεί σε ένα συγκεκριμένο ρόλο κι έτσι να του είναι δύσκολο να πειραματισθεί, από το φόβο της αποβολής.

Σημείο τριβής μπορεί να αποτελέσει η υπερφόρτωση της λίστας. Σε περιόδους εορτών συνηθίζεται να ανταλλάσσονται ευχετήρια μηνύματα. Είναι χαρακτηριστικό των νεοφώτιστων να θέλουν πρωτοτυπήσουν περιλαμβάνοντας όλα τα πολυμέσα στα μηνυμάτά τους. Από την άλλη οι έμπειροι χρήστες των δικτύων απέχουν. Το έτος 2000 η λίστα έσφυζε από μηνύματα την τρίτη χρονιά φανερή είναι η τάση να μην επιβαρυνθούν οι εξυπηρετητές μηνυμάτων. Ωριμάζουν και οι λίστες;

ΘΕΜΑΤΑ ΣΥΖΗΤΗΣΕΩΝ

Η πλειοψηφία των μηνυμάτων έχει καθαρά πληροφοριακό χαρακτήρα. Το 28% των μηνυμάτων αφορούν δημοσιεύσεις ερευνών ή άρθρων για την εκπαίδευση με αντίστοιχη παραπομπή στο διαδίκτυο. Παλαιότερα τη λίστα απασχολούσαν παραπομπές σε ενδιαφέρουσες δικτυακές διευθύνσεις, αλλά κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων ετών αυτού του τύπου τα μηνύματα σπανίζουν. Σπάνια είναι και η χρήση της λίστας για θέματα παιδαγωγικού ενδιαφέροντος. Τεχνικά ζητήματα πάντως απαντώνται σχεδόν άμεσα. Οι καθηγητές πληροφορικής σπεύδουν πολύ συχνά να σταθούν αρωγοί των συναδέλφων τους αποστέλλοντας ενημερωτικά μηνύματα για την αντιμετώπιση ιών.

ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΡΗΞΕΙΣ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Περνάει το συναίσθημα στα καλώδια; Στη διάρκεια των τριών ετών της μελέτης στη λίστα πέρασαν δύο αναγγελίες θανάτου και μία γάμου. Ελπίζουμε να συμπληρωθεί και με αναγγελία γέννησης.

Με ποιους τρόπους προσπαθούν οι χρήστες των ηλεκτρονικών περιβαλλόντων να υποκαταστήσουν την έλλειψη της φυσικής ρυθμιστικής ανατροφοδότησης πέρα από τον γραπτό λόγο; Υπάρχουν επιμορφωτές που χρησιμοποιούν τα emoticons. Είναι τυχαίο ότι στη συντριπτική τους πλειοψηφία ανήκουν στον κλάδο των πληροφορικών; Η συγκεκριμένη πρακτική συνηθίζεται στα chat rooms και στα fora. Απαιτεί ένα σχετικό βαθμό εξοικείωσης με τα ηλεκτρονικά περιβάλλοντα και ως εκ τούτου παραμένει εξωτική για τους παροικούντες στις λίστες (Witmer & Katzman 1997).

Από την άλλη όμως πλευρά η ισότητα, η οποία επιτυγχάνεται με την διαμεσολάβηση των υπολογιστών στις επικοινωνιακές διαδικασίες, μπορεί να δημιουργήσει και κάποια προβλήματα (Baym, 1996). Πράγματι σε τέτοιες διαδικασίες, μερικές φορές, χρειάζεται περισσότερος χρόνος για να ληφθούν αποφάσεις, να

διεκπεραιωθεί ένα έργο ή να διαμορφωθεί μια κοινή απόφαση (Sproull & Kiesler, 1991). Κάτι τέτοιο παρατηρήθηκε κατά τη διαδικασία σύστασης αντιπροσωπευτικής επιτροπής για τα αιτήματα των επιμορφωτών, η οποία εξελίχθηκε μάλλον επεισοδιακά. Κατά τη διάρκεια αυτού του επεισοδίου διακινήθηκαν 168 μηνύματα σε διάστημα 10 ημερών – κάτι που δεν είχε ξανασυμβεί ποτέ (ο Μ.Ο. των μηνυμάτων είναι 13 ανά εβδομάδα). Παρατηρήθηκε ότι μερικοί δε δίστασαν να γίνουν απρεπείς χρησιμοποιώντας προσβλητικές εκφράσεις και υιοθετώντας μια έντονα εριστική γλώσσα, που συνηθίζεται να αποκαλείται "flaming" στο ιδιαίτερο λεξιλόγιο των επικοινωνιών μέσω υπολογιστών (Baron, 1984, Kiesler et al., 1984).

ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΦΥΛΩΝ

Όπως έχει προαναφερθεί, πολλοί ισχυρίζονται ότι η επικοινωνία μέσω υπολογιστών είναι ένα μέσο, στο οποίο, με την απουσία των φυσικών και των κοινωνικών χαρακτηριστικών, επιτρέπεται περισσότερη δημοκρατία στις επικοινωνιακές σχέσεις και, άρα, και ισότητα στην επικοινωνία μεταξύ των φύλων (Calhoun, 1991, Ryan, 1997, Spears & Lea, 1994, Shapiro, 1999).

Αντίθετα με όλους αυτούς τους ισχυρισμούς, τα στατιστικά ευρήματα της ανάλυσής μας είναι πλήρως συμβατά με τα αποτελέσματα των μελετών της Susan Herring (1993) για τη δραστηριότητα δυο πανεπιστημιακών λιστών ηλεκτρονικού ταχυδρομείου (της Linguist και της Megabyte University ή MBU). Οι μελέτες αυτές δείχνουν πως, ακόμη και σε πανεπιστημιακά επικοινωνιακά περιβάλλοντα, δεν υπάρχει ισότητα στη συμμετοχή ανδρών και γυναικών (Herring, 1993). Αυτό που παρατήρησε η Herring είναι ότι μια μικρή μειονότητα ανδρών κυριαρχούν στη διαδικασία και στη θεματολογία των επικοινωνιών, επιδεικνύοντας τάσεις αυτοπροβολής και ρητορικής αντιπαλότητας. Για τους λόγους αυτούς, συμπεραίνει η Herring ότι "καθώς ο κοινωνικός εθισμός αναγκάζει τις γυναίκες να μην αισθάνονται άνετα απέναντι σε καταστάσεις συγκρούσεων, αυτές τείνουν να είναι περισσότερο φοβισμένες από τέτοιες πρακτικές, με αποτέλεσμα να αποφεύγουν τη συμμετοχή" (Herring, 1999).

Στη λίστα των επιμορφωτών συμμετέχουν 75 άνδρες και 50 γυναίκες. Τα μηνύματα των ανδρών είναι υπερδιπλάσια των γυναικών. Σε διάστημα ενός εξαμήνου οι συστηματικοί αποστολείς μηνυμάτων στη λίστα είναι 12 άνδρες και μία γυναίκα. Τα μηνύματα των ανδρών στην περίοδο 1/01-7/02 είναι 21 ενώ των γυναικών 6.

ΑΝΩΝΥΜΙΑ

Οι άνθρωποι που επικοινωνούν μέσω υπολογιστών, αποκτούν μεγαλύτερη κοινωνική ανωνυμία, διότι δε γίνονται αμέσως προφανή διάφορα χαρακτηριστικά δημόσιας ταυτότητας, όπως η φυσική εμφάνιση, η τάξη ή και άλλοι δείκτες κατοχής εξουσίας (εφόσον δε δηλώνονται μέσω του κειμένου του υπολογιστή). Απομακρύνονται λοιπόν τα σημάδια της κοινωνικής κατάστασης και θέσης και δημιουργούνται κάποιες δυνητικά θετικές συνθήκες για μια ανεμπόδιστη και ελεύθερη συμπεριφορά. Όπως παρατηρούν ορισμένοι ερευνητές (Kiesler et al. 1984), "το λογισμικό των ηλεκτρονικών επικοινωνιών είναι τυφλό ως προς την κάθετη ιεραρχία στις κοινωνικές σχέσεις και δομές."

Η σχετική ανωνυμία επιτρέπει σε ανθρώπους κλειστούς ή ντροπαλούς να έχουν προστασία και κάλυψη όταν συμμετέχουν σε συζητήσεις μέσα στο δίκτυο. Πολλές φορές οι άνθρωποι καταλαμβάνονται από φόβο και άγχος, όταν πρέπει να παρουσιάσουν τις απόψεις και τις ιδέες τους μιλώντας μπροστά σε ένα μεγάλο κοινό. Στο δίκτυο αισθάνονται πιο άνετα να κάνουν το ίδιο, διότι δε νιώθουν την φυσική παρουσία των άλλων, αλλά και διότι οι ίδιοι βρίσκονται μέσα σε οικείο περιβάλλον, στο σπίτι τους ή στο γραφείο τους. Σπάνια είναι απαραίτητο κάποιος να απαντήσει αμέσως σε μια παρουσίαση πληροφοριών ή να δεχθεί αμέσως αντιδράσεις και αμφισβήτηση από τους άλλους, τη στιγμή που εκφράζει τις απόψεις του.

Κατά τη διάρκεια της λειτουργίας της λίστας είχαμε τις εξής περιπτώσεις χρήσης ψευδωνύμων. Κατά τη δεύτερη χρονιά, τη λίστα επισκεπτόντουσαν μηνύματα του «Λυκαβηττού» με σκωπτικά σχόλια. Ο συγκεκριμένος αποστολέας αποφάσισε να χρησιμοποιήσει μια ψευδοταυτότητα. Τα ηλεκτρονικά περιβάλλοντα ευνοούν την πλαστοπροσωπία. Η εμφάνιση κειμένου στην οθόνη είναι μια συνηθισμένη λειτουργία του υπολογιστή και ο τρόπος που εμφανίζονται τα μηνύματα τα κάνει όλα να μοιάζουν μεταξύ τους. Αυτό, κατά κάποιο τρόπο, ισοπεδώνει τις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ των συζητητών στον πραγματικό κόσμο. Σε μια συζήτηση με ψευδώνυμα, όταν διαβάζουμε ένα κείμενο, δε γνωρίζουμε άμεσα την ταυτότητα του ατόμου που το έχει γράψει. Υπάρχουν άτομα με τα οποία στην πραγματική ζωή θα διστάζαμε να πιάσουμε συζήτηση και όμως συζητάμε άνετα μαζί τους μέσα στο δίκτυο, γιατί δεν ξέρουμε πως είναι η εμφάνιση τους. Η ανωνυμία ή η χρήση ψευδωνύμων στις επικοινωνίες μέσω υπολογιστών έχει ορισμένες φορές χρησιμοποιηθεί σε εκπαιδευτικές και άλλες εφαρμογές, για να ενθαρρύνει ειλικρινείς απαντήσεις ή αμερόληπτες συναλλαγές (Harasim, 1993). Τον Οκτώβριο του 2002 υπήρξε μία ιδιότυπη διαμαρτυρία: Ένας αποδέκτης της λίστας ενοχλήθηκε από τη συχνότητα εμφάνισης ενός μέλους και θέλησε να τον μεμφθεί, αλλά επέλεξε να μη το κάνει επώνυμα. Έστειλε μήνυμα χρησιμοποιώντας τη θυρίδα ενός προσώπου εκτός λίστας. Τα ηλεκτρονικά του ίχνη όμως τον πρόδωσαν, καθώς η συγκεκριμένη λίστα είναι κλειστή. Το ενδιαφέρον της συγκεκριμένης περίπτωσης είναι ότι ο διαμαρτυρούμενος επέλεξε να αλλάξει φύλο με τη νέα του ταυτότητα. Η αλλαγή φύλου είναι μία συνηθισμένη πρακτική στις δικτυακές συνομιλίες.

Συχνά συμβαίνει στις επικοινωνίες μέσω υπολογιστών η χρήση ανωνυμίας ή ψευδωνυμίας να κρύβει την προσωπική ταυτότητα, με σκοπό να μειωθούν οι κοινωνικές απαγορεύσεις και να πραγματοποιηθούν κακεντρεχείς ή και υβριστικοί έντονοι διαξιφισμοί - το γνωστό flaming (Baym, 1995, Myers, 1987a & 1987b, Reid, 1991 Kayany, Joseph M.1998).

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΕΡΠΝΩΝ ΚΑΙ ΩΦΕΛΙΜΩΝ

Η επικοινωνία μέσω του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου είναι ένα σύνθετο φαινόμενο, για την εξέλιξη του οποίου μπορούμε να κάνουμε μόνο παρατηρήσεις και υποθέσεις, αφού η ιστορία του είναι εξαιρετικά πρόσφατη και δεν είναι δυνατόν να προβλεφτούν με ασφάλεια οι επιπτώσεις του φαινομένου στην κοινωνική οργάνωση αλλά και στο μεμονωμένο άτομο (Fernback & Thompson, 1995). Η χρήση της ισχυρής επικοινωνιακής τεχνολογίας, την οποία προσφέρουν οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές στην εξέλιξη και ανάπτυξη των ανθρώπινων κοινοτήτων, είναι ένα επίσης εξαιρετικά

πρόσφατο φαινόμενο. Αν συνοδευτεί και από ανάλογη στήριξη, είναι πιθανό να οδηγήσει στη βελτίωση της επικοινωνίας των μελών της κοινότητας.

Παρατηρώντας μία σειρά επεισοδίων στην ηλεκτρονική λίστα των επιμορφωτών, τα οποία χαρακτηρίζονται από συναισθηματικές εκρήξεις, συνάγουμε το συμπέρασμα ότι, επειδή οι συγκεκριμένοι εκπαιδευτικοί δεν είναι ενταγμένοι στο ίδιο καθημερινό περιβάλλον, δεν κατανοούν το πλαίσιο αναφοράς μιας συζήτησης, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται εύκολα παρεξηγήσεις (Kraut R. et al., 1998). Οι επιμορφωτές, καθώς επικοινωνούν μέσα από την ασφάλεια του προσωπικού τους χώρου, έχοντας εγκαταλείψει το σώμα τους τείνουν να παραγνωρίζουν τον κίνδυνο της γελοιοποίησης που υπάρχει σε ένα δημόσιο χώρο. Αυτό που χάνεται, όταν οι άνθρωποι επικοινωνούν εξ' αποστάσεως, είναι η αίσθηση του πλαισίου αναφοράς, η ατμόσφαιρα που επικρατεί στον εικονικό χώρο. Χωρίς την αντίληψη της διάθεσης που επικρατεί σε μια αίθουσα, οι σχέσεις που αναπτύσσονται είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα είναι λιγότερο έντονες. Πειράματα στη συνεργασία μέσω υπολογιστών έχουν δείξει ότι οι άνθρωποι έχουν μεγαλύτερη τάση να αποσκιρτούν από μία διαμεσολαβημένη επικοινωνία. Δε συμβαίνει το ίδιο όταν αλληλεπιδρούν πρόσωπο με πρόσωπο. Μία πρώτη άμεση γνωριμία των ανθρώπων μεταξύ τους μειώνει αυτό το φαινόμενο (Castelfranchi C., Tan Y.H. 2001). Είναι προφανές ότι οι ευκολίες που μας παρέχουν οι τεχνολογίες αδυνατίζουν τις σχέσεις εμπιστοσύνης και οξύνουν τα προβλήματα, τα οποία σχετίζονται συχνά με την απόκρυψη της πραγματικής ταυτότητας και με την εξαπάτηση. Αυτό γίνεται φανερό και από την έξαρση ανώνυμων επιθέσεων που παρατηρήθηκαν σε περιόδους εντάσεων. Μελετητές υποστηρίζουν ότι για να εμπιστευτεί κάποιον πρέπει να καταστήσεις τον εαυτό σου ευάλωτο (Dreyfous H.2001). Η εμπιστοσύνη βασίζεται στην εμπειρία ότι ο άλλος δεν επωφελείται από τα τρωτά σημεία μας.

Μπορεί η τεχνολογία να μας δώσει τα εργαλεία, η επίτευξη όμως της συνεργασίας μεταξύ των μελών αποτελεί κατάκτηση κάθε δικτυακής κοινότητας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Baker, A. (2000) Two By Two in Cyberspace: Getting Together and Connecting Online? *Cyberpsychology and Behavior* 3, no.2 pp. 237-242.
2. Baron, N.S. (1984). Computer mediated communication as a force in language change. *Visible Language*, 18(2), pp. 118-141.
3. Baym, N. (1996) Agreements and Disagreements in a Computer-Mediated Discussion. *Research on Language and Social Interaction* 29, no. 4 pp. 315-345.
4. Baym, N.K. (1995). The emergence of community in computer-mediated communication. In S.G. Jones (Ed.), *CyberSociety: Computer-Mediated Communication and Community* (pp. 138-163). Thousand Oaks, CA: Sage.
5. Bruckman, A. (1993) Gender-Swapping on the Internet. Παρουσιάστηκε στο San Fransisco της California τον Αύγουστο 1993 στα πλαίσια εκδήλωσης της Internet Society (INET '93) <http://www.cc.gatech.edu/fac/Amy.Bruckman/papers/index.html> (προσπελάστηκε 2/1/03)
6. Calhoun, C. (1991) Indirect Relationships and Imagined Communities: Large-Scale Social Integration and the Transformation of Everyday Life. pp. 95-120 in

- Pierre Bourdieu and James S. Coleman. edited by Boulder *Social Theory for a Changing Society*, , CO: Westview Press.
7. Castelfranchi C., Tan Y.H. (2001) *Trust and Deception in Virtual Societies*, Kluwer Academic Press, Dordrecht, Netherlands.
 8. Culnan, M.J., & Markus, M.L. (1987). Information technologies. In F.M. Jablin, L.L. Putnam, K.H. Roberts, & L.W. Porter (Eds.), *Handbook of Organizational Communication: An Interdisciplinary Perspective* (pp. 420-443). Newbury Park, CA: Sage.
 9. Dreyfous H. (2001) *On the internet* Juliard, Routledge. p. 132
 10. Fernback, J., and B. Thompson. (1995) Virtual Communities: Abort, Retry, Failure? Presented as "Computer-Mediated Communication and the American Collectivity" at the Annual Meeting of the International Communication Association, Albuquerque, New Mexico.
 11. Galegher J., L. Sproull, and S. Kiesler. (1998) Legitimacy, Authority, and Community in Electronic Support Groups. *Written Communication* 15, no. 4 pp. 493-530.
 12. Hammond, M. (1997). Professional learning and the online discussion. *Proceedings of the 2nd International Symposium on Networked Learner Support*. Sheffield, England.
 13. Harmon, A.(1998) Researchers Find Sad, Lonely World in Cyberspace. *New York Times*, August 30, 1998.
 14. Haythornthwaite, C. (1998) Work, Friendship, and Media Use for Information Exchange in a Networked Organization. *Journal of the American Society for Information Science* 49, no. 12: 1101-1114.
 15. Herring, S.C. (1993). Gender and democracy in computer-mediated communication. *Electronic Journal of Communication*, 3(2). <http://www.vcn.bc.ca/sig/comm-nets/herring.txt> (προσπελάστηκε 20/1/03)
 16. Herring, S.C..(1999) The Rhetorical Dynamics of Gender Harassment Online. *The Information Society* 15, no. 3 pp. 151-168.
 17. Hiltz, S.R., and B. Wellman. (1997) "Asynchronous Learning Networks as a Virtual Classroom." *Communications of the ACM* 40, no. 9 : 44-49.
 18. Kayany, J. M.(1998) Contexts of Uninhibited Online Behavior: Flaming in Social Newsgroups on Usenet. *Journal of the American Society for Information Science* 49, no. 12 (1998): 1135-1141.
 19. Kiesler, S., Siegel, J., & McGuire, T.W. (1984). Social psychological aspects of computer-mediated communication. *American Psychologist*, 39(10), 1123-1134.
 20. Kollock, P. and Smith M. (1996) Managing the Virtual Commons: Cooperation and Conflict in Computer Communities in *Computer-Mediated Communication: Linguistic, Social, and Cross-Cultural Perspectives*, edited by Susan Herring. Amsterdam: John Benjamins.pp. 109-128
 21. Kowch, E.G. and Schwier, R.A. (1997) Characteristics of technology-based virtual learning communities. [Online] προσπελάστηκε 21/2/03 <http://www.usask.ca/education/coursework/802papers/communities/community.PDF>

22. Kraut R., Patterson M., Lundmark V., Kiesler S., Internet Paradox: A Social Technology that Reduces Social Involvement and Psychological Wellbeing?, *American Psychologist*, 1998, vol.53, 9 p.1017-1031.
23. Lemke, J. (1994) Cultural Dynamics and Virtual Culture. *The Electronic Journal on Virtual Culture* 2, no. 1 pp.270-9.
24. Maltz, T. (1996) Customary Law and Power in Internet Communities. *Journal of Computer-Mediated Communication* 2, no. 1 pp.34-45.
25. McCalla G. (2000), The Fragmentation of Culture, Learning, Teaching and Technology: Implications for the Artificial Intelligence in Education Research Agenda in 2010, *In International Journal of Artificial Intelligence in Education*, (11).
26. Myers, D. (1987a). A new environment for communication play: On-line play. In G.A. Fine (Ed.) *Meaningful Play, Playful Meaning* (pp. 231-245). Champaign, IL: Human Kinetics Publishers.
27. Myers, D. (1987b). Anonymity is part of the magic: Individual manipulation of computer-mediated communication contexts. *Qualitative Sociology*, 19(3), 251-266.
28. Nagel, K. (1996). The Natural Life Cycle Of Mailing Lists. [Online] <http://www.rider.edu/users/suler/psyber/lifelist.html> (προσπελάστηκε 22/2/03)
29. Parks, M. R., and K. Floyd. (1996) Making Friends in Cyberspace. *Journal of Communication* 46, no. 1 pp. 80-97.
30. Rheingold H.,(1993) *Virtual Communities*, Harper Perennial Paperback, San Francisco, <http://www.well.com/user/hlr/vcbook/> (προσπελάστηκε 20/1/03)
31. Ryan, A.(1997) Exaggerated Hopes and Baseless Fears. *Social Research* 64, no. 3 pp. 1167-1190.
32. Scardamalia, M. and Breiter, C. (1996). Student communities for the advancement of knowledge. *Communications of the ACM*, 39(4) 36-38.
33. Shapiro, A. L. (1999) The Net That Binds: Using Cyberspace to Create Real Communities. *The Nation* (21/6/1999).
34. Spears, R., and Lea M. (1994) Panacea or Panopticon? The Hidden Power in Computer-Mediated Communication. *Communication Research* 21, no. 4 pp. 427-459.
35. Sproull, L., & Kiesler, S. (1991). *Connections: New Ways of Working in the Networked Organization*. Cambridge, MA: MIT Press.
36. Walther, J.B., & Burgoon, J.K. (1992). Relational communication in computer-mediated interaction. *Human Communication Research*, 19(1), 50-88.
37. Witmer, D.F., and Katzman S.L..(1997) On-Line Smiles: Does Gender Make a Difference in the Use of Graphic Accents? *Journal of Computer-Mediated Communication* 2, no. 4.